

Fritz Klemm: *Raam met tekentafel* (1964) | *Ohne titel* (jaartal onbekend) | *Fenster* (1984)

Vrijheid

Laatst liep ik door het bos. Aan de rand van een weiland leunde ik lui tegen een hekje. De zon scheen stralend. Het was windstil. Aan de overkant van het weiland waar een nieuw stuk bos begon, zag ik hoe de verticale lijnen van de smalle hoge bomen als het ware botsten op de horizontale streep van het grasland. Dichterbij zag ik talloze grassprietjes naast elkaar de lucht in wijzen. Dwars door die lucht vloog af en toe een vogel of een insect. Ik zag losse onderdelen die samen een landschap vormden. Ik was daar ook een onderdeel van.

Ik vroeg me af: (hoe) valt de wereld eigenlijk samen?

Het brengt me bij het werk van Fritz Klemm, van wie ik een paar jaar geleden een tentoonstelling bezocht in museum de Fundatie in Zwolle. Ik kende Klemm niet en besloot daarom de aangewezen route te volgen die zijn werk in chronologische volgorde liet zien. In de introductietekst op de muur stond zoets als 'dat hij gebiologeerd was door het evenwicht tussen de dingen'. Dat verklaarde voor mij al vrij snel het lijnenspel dat al zijn tekeningen beheerst. Maar wat me verbaasde was dat naarmate zijn leeftijd en

werk (en dus ook mijn looproute) vorderde het lijnenspel complexer werd in plaats van eenvoudiger. Zijn werk werd voller in plaats van leger. Zag hij door de bomen het bos nog wel, vroeg ik me af.

Ik ben er toen eens goed voor gaan zitten. Op de grond, in lotushouding, mijn aantekenschriftje erbij, kijken en schrijven. En toen viel me op hoe het lijnenspel in zijn werk zich buiten dat werk voortzette (zie de foto van *Fenster* rechtsboven): in de lijnen van de lijst, de muur, de plint, de vloer – en daarin weer de vloerdelen – ontvouwde zich het grotere geheel waarvan Klemm's werk een *pars pro toto* vormde. Ik realiseerde me weer eens te meer hoe alles met alles samenhangt, hoe de dingen (en ook wij mensen) geen gescheiden en op zichzelf staande entiteiten zijn, maar altijd worden gedefinieerd door waar het van het andere of van de ander wordt afgegrensd, of: door wat het zelf niet is, of: in de afwezigheid van iets of iemand. Dat is hierboven in de linkerfoto van Klemm's *Raam met tekentafel* goed te zien: de nogal in het oog springende 'lucht' boven het groen is namelijk een stuk *onbeschilderd* doek en dus feitelijk geen schildering, maar afwezige verf. Je kunt die 'lucht' ook anders zien, namelijk als een bepaalde kleur (gebroken wit) die een andere bepaalde

kleur (groen, bruin) níet is. Zo ook kon ik tijdens mijn wandeling in het bos de bomen zien ín hun afgrenzing (relatie) tot de omgeving (de lucht, het weiland). En heb ik sinds mijn moeders sterven de paradoxale ervaring dat zij juist in haar afwezigheid meer dan ooit aanwezig is.

Waar het telkens om gaat: iets bestaat in de afgrenzing, die tegelijk een *relatie* is, met iets anders – en vice versa. De filosoof Jean-Paul Sartre had hier een prachtige uitdrukking voor: ‘*er is geen zijn dan zijn in relatie*’ⁱ. Misschien is dit wel de meest eenvoudige definitie van complexiteit. En tegelijk de moeilijkste. Eentje die we nu aan den lijve ondervinden. Want alhoewel we dat wel het liefst zo zien, het Coronavirus is niet een *Fremdkörper* in onze gevestigde orde, maar een wezenlijk onderdeel van ons samen-leven – en het nestelt zich ook nog eens expliciet in onze onderlinge relaties. Meer in het algemeen bestaan wij juist dankzij talloze virussen en bestaan zij ook dankzij ons. We noemen dat laatste zelfs op zeer uitnodigende wijze ‘gastheerschap’.

Wat we gedwongen worden in te zien is dat wij niet de autonome subjecten zijn die we het liefst zouden zijn. Maar ook (en nu komt het moeilijkste deel van deze hersenkraker) dat dit niet alleen maar onvrijheid betekent. Vrijheid is namelijk net als alle andere dingen ook relationeel, of in een semantische variatie daarop: relatief. Simone de Beauvoir, tijdgenote en geliefde van Sartre, heeft dat eens prachtig uitgelegd in het beeld van het kind dat aanvankelijk het verschil niet kent tussen de feitelijke dingen om haar heen (aap,

noot, mies) en de overtuigingen van zijn ouders. Voor het kind zijn dat allemaal eendere en op zichzelf staande dingen. Totdat het kind op een dag inziet dat wat hij tot dan toe voor ‘waar’ hield afhankelijk is van de plek die de ouders innemen en de keuzes die zij maken. Dat is het moment dat het kind zowel zijn onbekommerde vrijheid inlevert alsook het moment waarop zijn vrijheid aanbreekt, want vanaf nu wordt hij *gedwongen zelf keuzes te maken*ⁱⁱ.

Keuzes maken betekent mogelijkheden openen en daardoor tegelijk andere mogelijkheden afsluiten. Die twee hangen noodzakelijk samen. Je kunt niet het bos inlopen en uitlopen tegelijkertijd. Het is precies op die dunne streep daartussen, op die lijnen van Fritz Klemm, in het balanceren op de grens, in het uithouden in onze relaties met elkaar en de wereld, dat vrijheid ervaren kan worden. Want alleen op die plek kan telkens iets nieuws beginnen. Daar kan een nieuwe (oor)sprong ontstaan. Hannah Arendt noemde dat de meest menselijke conditie: het vermogen om iets nieuws te beginnen. Of opnieuw te beginnen.

Maar het moet gezegd: dat vergt moed en uithoudingsvermogen. En de aanvaarding van risico’s die je niet kunt overzien.

Ik liep verder door het bos, mijn gedachten dwaalden af en op een gegeven moment wist ik niet meer precies waar ik was. Op een kruispunt van twee asfaltlijnen aarzelde ik. Ik koos voor linksaf. Daardoor maakte ik een omweg en kwam ik later thuis dan ik had gepland.

Maar was ik niet vrij?

ⁱ Jean-Paul Sartre: *Het Zijn en het Niet* (L'Être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique), Parijs, 1943

ⁱⁱ Simone de Beauvoir: *Pleidooi voor een moraal der dubbelzinnigheid*, Utrecht, 1958